

LAJTÁN INNEN, JALTÁN TÚL

Fehér Ferenc–Heller Ágnes: *Jalta után*
Kossuth, 1990. 310 oldal, 198 Ft

Lombardiához (s fővárosához, Milánóhoz) is kevesebb érdekszál köti, mint az osztrák–német, magyar, horvát–szlovén–dalmát, szláv népességű országokhoz. A szultán birodalmával pedig erősebb és közvetlenebb a kapcsolata, mint bármely más keresztény hatalomnak. Később, a Habsburg-világuralom kialakulásakor okosan igyekszik a szükségszerűen ellentétes – és ellenséges – érdekű Béccsel is megtalálni az együttélés kölcsönösen hasznos lehetőségeit. Tehát igen óvatos az olyan ellentétekben, mint az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság feszültsége, majd később a kuruc-labanc ellenségeskedés. De mindig mindenütt megvan a kapcsolat. Velence követői, üzleti ügynökei, titkos megbízottai mindig mindenütt ott vannak. És jelentéseket írnak. Jászay Magda könyvében mindegyik korszakból olvashatunk érdekes részleteket az ilyen követi jelentésekből.

Az olvasónak némiképp hiányérzete támad, hogy ez az adatgazdag tudósi színtétele kizárólag a politikai-történelmi kapcsolatokról marad, és alig vagy egyáltalán nem terjed ki a gyakorlati gazdasági vagy éppen kulturális (irodalmi, művészeti, építészettörténelmi) kapcsolatokra. Kapunk viszont jó néhány olyan diplomatarcképet, amely szemléletesebben teszi az egymásra következő korok összbenyomását. Természetesen akad egy-két, történelmünkben tevékeny szerepet játszó, igen riasztó velencei jellem is. Elegendő, ha rossz emlékü második királyunkra, a velencei Orseolo Péterre gondolunk, vagy a dóze-hadvezér fiából nemzetközi nagykalandorrá nőő Alvise Grittiére (eleink Gritti Alajosnak nevezték), aki kis híja a szultán ügynökéként magyar királlyá koronáztatta magát, de idejében áldozata lett a maga szított belső háborúnak.

Volt tehát a szerzőnek bőségesen anyaga és homályból előhívandó történelmi alakja, hogy a szakszerű, részletező beszámolót regényesen érdekessé tegye. Olyan könyv ez, amelyet egyaránt érdeklődéssel vehet kezébe a történelemben jártas szakember, az ismereteit bővíteni kívánó művelt olvasó és az olvasástól szórakozást, érdekességet, a mindennapokból kikapcsolódást igénylő könyvforogató.

Hegedűs Géza

Annak, hogy „Jaltán”, a kelet-európai történelem e túlfokán annyi veszkölődés és nekirugaszkodás után végre csakugyan átjutottunk, nincs csálhatatlanabb bizonyítéka a „Lajtán innen”, mint az egyre duzzadó *Jalta-irodalom*, amivel, ha Dunát nem is, Lajtát lehetne rekeszteni. *Jalta-irodalom* nem csupán a jaltai békeszerződéssel és e szerződés következményeivel foglalkozó könyveket értem, hanem a tiltott vagy engedélyezetlen, szamizdatban megjelent, Nyugaton kiadott, asztalfióknak írt politikai irodalom egészét, amely „Jalta után” – s egyben „Jalta” végét jelezve – a tiltott szellem árnyékvilágából, a „rendszer váltás” sötét alagútján át, elsőként és szinte egyszerre ért ki a sajtószabadság napvilágára. Ez azonban számára – ahogy az előre látható volt – nem az igazi élet kezdetét, hanem saját élete végét jelentette. A tiltott politikai frások természetüknél fogva a mindenkor politikai jelenhez kötődtek. Szellemileg a szellem elnyomása éltette őket. Pusztá létiük – az engedélyezetlen, a szabad frás léte – volt a tiltakozás, de ennyiben egyszerre voltak ellenfelei és áldozatai, kikezdői és kiszolgáltatottjai a szellem elnyomásának. Árnyékként követték tiltóikat, ama „jaltai világ” minden politikai rezdülését, de ez a világ éppen mint világ nincs többé, és a tiltott politikai frások szellemileg örökre abban a világban maradtak. A *Jalta-irodalom* mint „Jalta” politikai tagadása „Jaltához” tartozik, és nem juthat át „Jalta” történelmi túlfokán. Éppen mint lázadó, tiltakozó, „az” igazságot kimondó és a „létező Jaltával” ki nem békülő szellemiség veszítette el hatóerejét, végtére is, amit ígért, követelt, remélt, valamiképpen megvalósult. Valamiképpen, mert természetesen megint nem úgy, nem akkor, nem az, ahogy, amikor és ami elképzeltetett és megígértetett. A lehetőség cukros kenyere mindig édesebb a megvalósulásnál, ahogy a tiltott irodalom íze is édesebb a szabad irodalom piaci prózájának ízénél. De hát, ha nem is eszmék és eszmehősök váltották meg a világot „Jaltától”, ha nem is politikai vagy gazdasági forra-

dalom döntötte meg a „jaltai rendszert”, hanem a történelmi Kelet-Európa birodalmi szerkezetének külső és belső okokból bekövetkezett meggyöngyülése és mind ez idáig – a világhatalmat együttesen gyakorló két „szuperhatalom” által – uralt szétesése, s végezetül, ha ez nem jelent is „történelmi régióváltást” Európában, vagyis maradtunk ott, ahol voltunk, a Lajtától keletre, akkor is megtörtént, akkor is túl vagyunk „Jaltán”. S mert többé nem az a kérdés, hogyan kell, hogyan lehet „Jaltát” meghaladni, „Jaltát” kikezdeni, Jaltát lerombolni, Jaltával együtt élni, hogy a Jalta elleni lázadásoknak mik a tanulságai a jövőre nézve, hogy mit tehet „a” Nyugat, mi várható „a” Kelettől, hogyan viselkedjen „a” demokratikus ellenzék stb. stb., azért a *Jalta-irodalmon* is túl vagyunk. Volt természetesen egy pillanat, az *átjűlés* politikai pillanata, amikor mindazt, ami a tiltott vagy kirekesztett poliükai irodalomból a „föld alatti raktárakban” összegyűlt, piacra lehetett dobni, és ki lehetett árusítani, de ez már a formaváltás pillanata volt: a politikailag tiltottból – és éppen azért, mert tiltott volt – piaci értelemben kelendő lett. Ezen a formaváltozáson vagy formaváltáson a tiltott írások és tiltott szerzők korábban is „átestek”, mikor ugyanis „Keletről” „Nyugatra” kerültek. Mert míg a Lajtától keletre tisztán poliükai és erkölcsi jelentőségük számtott, a Lajtától nyugatra mindenekelőtt piaci értékük: létezésük és kijutásuk már önmagában is mindannyiszor szenzáció és botrány volt, amelyet az üldöztetés és a mártírium pátozsa tett még kelendőbbé. De mivel „Jalta” vége – legalábbis mostanáig – a totalitárius tekinétyuralom tiltásainak végét és a „vasfüggöny” végét is jelenti, azért a tiltott írások szülőhelyükön csak egy pillanatra örülhettek a piacnak. Nemcsak politikailag vesztették érvényüket, hanem esztétikailag is, a tiltás ugyanis minden szellemet érzéki hatóerővel, az érzéki csábítás erejével ruház föl. Sőt a lázadó szellem politikai nyelvezete, mindaz, ami egykor kihívás, megbotránkoztatás, elképzeltetlen merészség volt, mára közhellyé, publicisztikai „végső igazsággá”, új retorikává és új apológiává, közeleztananyaggá kopott. A poliüázálás, a poliükai új-ságírás, a politikatudomány művelése a Hatalom és az Ellenzék poézist és heroizmust nem nélkülöző örök harcából mára tisztos, jólrosszul úzott polgári foglalkozássá vált. Az el-

lenzék nem magánlakások „katakombáiban” gyülekező, maroknyi, mindenre elszánt értelmiségi, hanem unalmas parlamenti szöcskák hőse, parlamentáris intézmény. Az illegálisan nyomott, határon átcsempézett és útkövekben terjesztett rölapok, újságok, könyvek helyére pedig országos napi- és hetilapok, szolid folyóiratok, könyvkiadók léptek, a piac megannyi prózai bonyodalmával, a kiadás és terjesztés ezernyi nyűgével és bajával. A közelmúlt tiltott poliükai irodalma, amit összefoglalóan *Jalta-irodalomnak* nevezek, ezért rekedt meg valami különös történelmi holidőben. A *Jalta-irodalom* – természeténél fogva – a várakozások, jóslások és remények irodalma volt. Ám az egykori várakozások, remények, jóslások és programok, az egykori forgatókönyvek és jó tanácsok a történelmi – olyan-amilyen – megvalósulás folyamatában szétfoszlottak. Nyilván nem lehetséges ma már vitába bocsátkozni arról, ami 1978–1983 között még jótkonyon megmozgatta poliükai fantáziánkat, hogy mi teremtheti meg „egy magyar titoizmus” létalapját, hogy bekövetkezhet-e Lengyelország vagy Magyarország „önnlandizálása”, vagy inkább Nyugat-Európa „vichyzálása” valószínűbb, és sor kerülhet-e egy „szovjet marcia su Európá”-ra a közeli jövőben. Esetleg megvizsgálható, hogy a bekövetkezett német egyesítés megfelel-e az „új Rapallo” forgatókönyvének, avagy eltér-e attól, netán még csak ezután fogják megírni. Poliükai képzelőerő azonban – Lajtán innen és Lajtán túl – ma nem annyira ahhoz kell, hogy elképzeljük a ránk váró jövőt, mint inkább ahhoz, hogy *elképzeljük a jelent*, amelyben élünk, s amelyet e pillanatban nem tudunk „Jetakarni” sem a képzelt múlt, sem a képzelt jövő szép vagy rettenetes képeivel. Pontosan ebben, saját jelenünk elképzelésében nem segít már a szóban forgó *Jalta-irodalom*. Ezért is halmozódik és porosodik olvasatlanul könyvespultokon és könyvespolcokon. Jelenbéli érvényességét már elvesztette, de nem vált még teljesen múlttá. Innen nézve nincs elég közel, onnan nézve nincs elég távol tőlünk. Vitakozni, egyetérteni itt már nincs mivel, de kellő történelmi distancia híján az a történelmi korszak sem létezik még, amelyhez tartozik, s amelyet tárgyként, önmagában is nézhetnénk. A szóban forgó írások és a bennük feszülő poliükai szenvedély, a megalkuvást nem ismerő harci-

asság, a kíméletlen ironia és szellemesség éppen most hűl kortörténeti dokumentummá. Lehetne merengeni azon, hogy lám, a tiltott politikai irodalom vakmerő szerzői „már akkor tudták” és „előre megmondták”, pedig nem tudták és nem mondták meg előre. Csúpan cselekedtek, részt vettek egy küzdelemben, és hozzájárultak ahhoz, hogy megváltozzon „Jalta világa”. Lehetne azon gúnyolódni, hogy lám, „mit össze nem hordtak”, mennyire nem tudtak semmit, mennyire másként történt minden, pedig nagyon is tudtak mindent, amit akkor és ott tudni kellett és lehetett, tudatosságuk maga is szükséges és termékeny volt. „Jalta” után nem több, hanem másféle tudásunk van, ezzel azonban – így vagy úgy – mindannyian rendelkezünk, és ez a tudás másféle tudatlanságot feltételez. A régi tudással nem az a baj, hogy rácsáfolta a történelem (a történelem különben sem foglalkozik igazságok megcáfolásával), hanem az, hogy az új helyzetben érvénytelen. A régi tudás a „Jaltán innen” helyzetét „konceptualizálta”, és így vagy úgy, e régióban mindenki a tudás e körén belül állt. Az új helyzet azonban csak egy pillanatra látszott – a jól ismert történelmi optikai csalódás folytán – a szabadság, a kötetlenség helyzetének, amelyben bármi lehetséges, még az is, hogy egy szép ívű ugrással a Lajtán túl találjuk magunkat. A „Jalta nélkülség” történelmi szabadlebegésének pillanata után a valóságos új helyzet a régi vagy eredeti helyzetbe való visszatérés lett. „Jaltán” túl vagyunk, de „Lajtán” változatlanul innen. „Jaltán” – politikailag akárhogy – „konceptualizálták” is – „pax sovieticaként”, „szovjet megszállásként”, „szocialista béketáborként”, „kommunizmusként”, Közép-Európa „kelet-európaizálásaként”, „oroszosításaként” –, szükségképp eltakarta „Lajlát”, vagyis a modern politikai történelem választóvonalát, ha tesszik, a „vasfüggöny” eltakarta azt a mélyebb törésvonalat, amely az Elba-Lajta-határ nyomvonalát mentén történelmi régiókra választotta szét Európát: „Az az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti demarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan lágasabb keleti félfelőlve ki a második jobbágságtérületéül, megdöbbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba-Lajta-határ nyomvonalán reprodukálódott” – írta emlékezetes esszéjében Európa három történelmi régióját jellemezve Szűcs

Jenő. – „Mi több, újabb csaknem fél évezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint e határvonal mentén (csúpan Turingiánál némi ingadozással) aszlik meg Európa minden korábbiánál végletebben két táborra. Mintha csak Sztálin, Churchill és Roosevelt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly kori status quót a császár halálának 1130. évfordulóján.” Jalta azonban nemcsak „megismételte” és végletesen kiélezte a szóban forgó megosztást, hanem egyben el is akarta annak eredeti gazdasági, szociális, kulturális tartalmát, hiszen merőben politikai, ideológiai, kívülről kikényszerített és mesterségesen életben tartott megosztásnak tüntette föl. Annak idején, mikor Szűcs Jenő idézett esszéje megjelent a szamizdat BIRÓ-EMLEKRONYVBEN, ellenzéki történész barátom „Jalta” historizálásaként vagy legalábbis „Jalta” historizálási lehetőségeként értelmezte, ami történeti érveket ad a „Jalta-párt” kezébe. Valójában, mint az „Jalta” után különösen jól látható, Szűcs Jenő az eredendő történeti helyzet, a „Lajtán innen” helyzetének történelmi „konceptualizálására” tett – véleményem szerint máig érvényes, sőt egyre időszerűbb – kísérletet, mikor megmutatta, hogy az ideológiai felszín alatt Közép-Kelet-Európa régiójának „kelet-európaizálására” került sor 1945 után. A magyar, cseh, lengyel társadalom „keleties alkatelemeinek” megerősítése és átértelmezése és „nyugatis alkatelemek” megsemmisítése, visszaszorítása volt „Jalta” igazi hozadéka. Az új helyzet nézőpontjából – Lajtán innen, Jaltán túl – „Jalta” úgy írható le, mint a történeti kelet-európai struktúrába való „bekebelezetés” és „átváltozás”, a „Jalta” után pedig úgy, mint a struktúrából való „kikászálódás”, „visszaváltozás”, a „nyugatis alkatelemek” visszakeresése és megerősítése, a „keleties alkatelemek” gyöngülése. Természetesen ez nem par excellence politikai leírás. De az új helyzetben erre nincs is immár szükség, hiszen a politikai forradalom – úgy, ahogy – győzött. „Jaltát”, a jaltai demarkációs vonalat, a vasfüggönnyt politikailag is át lehetett törni, ki lehetett kezdeni és végül le lehetett rombolni a megfelelő történelmi pillanatban. „Lajlát”, a jaltai demarkációs vonalat, a gazdasági „vasfüggönnyt” azonban politikai eszközökkel nem lehet áttörni, politikai forradalommal nem lehet elsöpörni. Jalta természetesen elmélyítette a szakadékot a Lajtától Nyugatra és Keletre eső

régiók között, amennyiben a közép-európai regionális változatok „kelet-európaizálását” jelentette. „Jalta” után más a „Lajtán innen” helyzete, mint „Jalta” előtt volt. Ennyiben új a régi helyzet, s ma ennek a helyzetnek a „konceptualizálása” jelenti az igazi szellemi kihívást. A *Jalta-irodalmat* a *Lajta-irodalomnak* kell követnie, bár ez már nem lesz hagyományos, kelet-európai értelemben vett politikai irodalom, s nem lesz túltott irodalom sem, hanem nyilvános és a politikai hatalomtól nem korlátozott okoskodás lesz arról, hogy mit jelent Jalta után, Lajtán innen Európának lenni.

A JALTA UTÁN, Fehér Ferenc és Heller Ágnes 1978 és 1989 között írt, megszerkesztett politikai írásainak gyűjteményes kötete is a *Jalta-irodalomhoz* tartozik, hiszen címével ellentétben nem a Jalta utáni új helyzetet értelmezi, hanem a szovjet társadalom politikai történetének nyomvonalát követve, a régi helyzethez kapcsolódó kérdéseket, a lehetséges és kívánatos vagy a lehetséges és elkerülendő végkifejletek forgatókönyveit sorolja föl. Mi tagadás, a tanulmánykötet alcíme is megértésztő: KELET-EURÓPA HOSSZÚ FORRADALMA JALTA ELLEN. Nos, akár értelmezhető a „jaltai világrend” megteremtése és bukása közötti időszak „hosszú forradalomként”, akár nem, akár felfogható az eltelt negyvenöt év „Kelet-Európa” afféle „hosszú meneteléseként”, akár nem, a kötetbe rendezett írások mindenesetre nem történeti áttekintését adják, hanem inkább annak áttekintését, hogyan értelmezték maguk a szerzők *menet közben* az út egyes szakaszait, kívánatos végállomását, elérhető céljait. Ez nem az út története, hanem maga az út, ha szellemi értelemben is. Nehéz lenne hát felfűzni a kötet írásait az alcímben jelzett koncepció vezérfonalára. Nemcsak az kérdéses, hogy az elmúlt negyvenöt év történetét leírhatjuk-e egyetlen hosszú forradalomként, vagy a kitörési kísérletek, lázadások, reformok és politikai nyitások értelmezhető-e forradalmakként, hanem mindenekelött az összevont és egységsíftu alany: Kelet-Európa. *Jalta* ugyanis – akár „a világkormány megteremtésére irányuló univerzalista kísérlet volt”, akár „szovjet terjeszkedés” – éppen a kelet-európai struktúra, ha teuszik, Kelet-Európa kiterjesztését jelentette arra a történelmi régióra, amely ugyan nem volt Nyugat-Európa, de sohasem volt Kelet-

Európa sem. Sem történetileg, sem a jelenben nem lehet egybemosni a *szovjet* és a *szovjetizált* európai társadalmakat, s nem csupán holmi erkölcsi aggályoskodás vagy provinciális kényeskedés okán, hanem azért, mert különben a történeti mozgás maga sem érthető. A szovjet államot nem *Jalta* hozta létre, és épp ezért *Jalta* megszűnése, mint azt éppen az utolsó két év politikai történései mutatják, önmagában nem jeleníti a szovjet állam megszűnését, ellentétben a *szovjetizált* közép-kelet-európai államokkal, amelyeket „*Jalta*” hozott létre, s amelyek „*Jaltán*” nyugodtak. Csak a szovjetizált régió társadalmi feszegették a „jaltai burkot”, a szovjet társadalom azonban nem „*Jalta*” burkában született, hanem a *saját* kelet-európai burkában, sőt egyfajta régi úpusú birodalmi burookban, és még *feszegetni* sem volt ereje azt. Ezért isméilődhetett meg 1989-ben a „*politikai dominóelmélet klasszikus példájaként*” említett 1948-as forgatókönyv fordítottja: 1948-ban „*egyik ország a másik után esett a totalitárius hatalomátvétel áldozatává*”. 1989-ben viszont egymás után egyenesedtek fel a dominók, egyik totalitárius hatalmi rendszer a másik után omlott össze. A Szovjetunió kivételével. S nem azért, mert ez *még* „*várat magára*”, hanem azért, mert a Szovjetunió dominója nem ebben a sorban áll, mert ennek a sornak „*Első Mozgatója*” ő, és nem utolsó dominója. A Szovjetunió csak egy másik dominó sorban dőlhet el. „*Jalta*” nemléte nagyon jól megfűr a Szovjetunió létevel, ahogyan korábban sem kellett „*Jalta*” ahhoz, hogy létezzen. A „*világhatalom aktív és együttes gyakorlása*” a Szovjetunió és az Egyesült Államok által nemhogy megszűnt volna „*Jalta*” után, de éppen a „*Jaltáról*” való lemondás közös erőfeszítéseként valósult meg. Ebben az értelemben, mint azt Fehér Ferenc és Heller Ágnes egy kései lábjegyzetben írják, „*Jalta szelleme a jaltai rendszer összeomlása ellenére is győzedelmeskedett*”. A szovjet reformereknek a XX. század végén jó okuk volt rá, hogy feladják a „jaltai rendszert”, és engedjék a kelet-európai totalitárius rendszerbe bekebelezett közép-kelet-európai „kisállamokat” kitörni, és egyik lábukról másik lábukra, „keleti” lábukról „nyugati” lábukra állni. Ez akkor épp a Szovjetunió megújított államhatalmi rendszerének fennmaradását és az addig

lekötött erőforrások felszabadítását szolgálta. A „homokzsákok” kidobálása a birodalom süllyedő hajójából azonban minden, csak nem Kelet-Európa „Jalta” ellen vívott hosszú forradalmának része. A szovjet reformerek – Hruscsovtól Gorbacsovig és Jelcinig – mindennel inkább foglalkoztak, mint „Jaltával”, és ez érvényes a szovjet – mindenekelőtt szovjet-orosz – társadalomra: Jalta nem az ő baja, nem az ő „katasztrófája” volt. Szabadságküzdelmek, amelyek jórészt és hagyományosan a civil társadalmat „helyettesítő” lírátor értelmiség körére korlátozódtak, egészen más történelmi összefüggések közé illeszkednek, és a „jaltai rendszer” összeomlása távolról sem jelentette e szabadságküzdelmek sikeres befejezését a Szovjetunióban. Sőt minden jel arra vall, hogy inkább a szabadságtörekvések sikeres letöréséhez biztosított megfelelő erőt és megfelelő ideológiát. A *szovjet* társadalomnak nem a „jaltai rendszerből” kell kiszabadulnia, és a *szovjetizált* közép-kelet-európai társadalmak kiszabadulása a „jaltai rendszerből” végsőleg – sajnos – inkább konzerválólág hat a Szovjetunióra. A *Lajlán innen, Jaltán túl* új helyzete a szovjet társadalom számára egyáltalán nem biztos, hogy a szabadságot vagy legalább a nagyobb szabadságot jelenü majd.

Hogy a kötet különböző időkben, de szinte minden esetben a nyugati – legtöbbször – amerikai olvasó számára írt s a szerzők kivételes filozófiai erudícióját és szovjetológiai tájékozottságát szellemes és fantáziadús gondolatmenetekben felvonultató tanulmányai-ban végül is miért „Kelet-Európa” és „a” Nyugat az alany, miért olyan sok a blikkfangos alcím, a stilisztikai túlzás, a történelmi analógia és a verbális gag, azt a műfajválasztás magyarázza. A JALTA UTÁN írásai ugyanis a szovjetológia műfajában születtek (sőt egy ponton az alkalmazott politikatudomány e műfajának publicisztikai változata, a *kremlinológia* is megjelenik), afféle hibridek, melyek az amerikai szovjetológia és a német filozófiai tradíció kereszteséséből keletkeztek. A műfajválasztás természetesen érthető, hiszen Fehér Ferenc és Heller Ágnes Nyugaton élnek, és – mint mondani szokás – nem önként és dalolva hagyták el annak idején hazájukat, de ez mit sem változtat az írások erős, idegenes műfaji akcentusán, amit a ma-

gyarra fordítás – nem a fordítók bibájából – még fel is nagyít. Persze vannak kedves, szép, sőt elbűvölő akcentusok. Úgy érem, hogy ez nem ilyen, és azt az idegenkedést, amit ma általában a *Jalta-irodalom* iránt érzünk, még el is mélyíti. Megpróbálom röviden összefoglalni, hogy miért.

A szovjetológia „nyugati” műfaj: a „szovjet típusú” társadalom „nyugati szemmel”. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a szovjetológia a „Szovjetunió tudománya”. „Keleten”, a szovjet és szovjetizált Európában soha nem létezett és nem is létezhetett szovjetológia. A kritikai, az ellenzéki, a nyíltan szovjetellenes politikai, gazdasági vagy szociológiai elemzések nem a szovjetológia körébe tartoznak. Aki ugyanis a szovjet vagy szovjetizált *társadalomban* gondolkodott és írt a szovjet társadalomról, az önmagáról, saját társadalmáról, országa sorsáról gondolkodott, akár „kivonult” az establishmentből, akár „szembehelyezkedett” vagy „szakított” a rendszerrel, akár leleplezte, akár felvilágosítani vagy megjavítani akarta. A szovjet típusú társadalomról való gondolkodás itt belső készletéből fakadt, mindenkor személyes erkölcsi, politikai és tudományos tétje volt. Pontosán ilyen gondolkodó volt annak idején Fehér Ferenc és Heller Ágnes is. Akkor született politikai írásaiknak éppoly kevés közük van a szovjetológiához, mint Konrád György és Szelényi Iván avagy Kornai János és Bibó István idevágó műveinek. Nyilvánvaló, hogy Szolzenyicin, Szaharov és Roj Medvegyev korabeli művei sem a szovjetológiát gyarapítják.

A szovjetológus ezzel szemben kívülről van a szovjet típusú társadalmon; ő a másiktól, méghozzá a titokzatos és veszedelmes másiktól gondolkodik, és azért akar működésének útjára jönni, hogy kiszámíthassa és előre jelezhesse várható lépéseit, fordulatait, hogy felkészítse ezekre saját társadalmát. A szovjetológus érdeklődésének lehet ugyan szakmai tétje (szakmai karrier, tisztességes megélhetés), de nincsen erkölcsi vagy politikai tétje, abban az értelemben, hogy gondolataiért és azok nyilvánosságra hozásáért megbüntethetik. A szovjet társadalom „másként gondolkodójának” élete ez a társadalom, és ennyiben és így a tárgya, míg a szovjetológia művelőjének nem élete, csupán tudományos tárgya. Egyszerűen ez a szakmája, ezt választotta

(választhatott volna mást is), erre képezték ki, és ebből él. A „másként gondolkodó” az általa választott csatornákon és fórumokon a szovjet típusú társadalomra akar hatni, az *itt* élőkhez és az *ebben* gondolkodókhöz beszél, őket akarja meggyőzni, velük kezdeményez vitát e társadalom megváltoztatása érdekében, vállalva ennek teljes egzisztenciális kockázatát, amely országokként és korszakokként más és más. A szovjetológus ettől eltérően a mindenkori adminisztrációra igyekszik hatni, a liberális sajjon vagy kutatóintézeteken keresztül, és gyakran kormányzati megrendelésre dolgozik.

A szovjetológia nem egy „létező”, „normális”, „emberi” társadalom tudománya, hanem egy „nem létező”, „deviáns”, „titkos”, önmagát „rejtjelező” társadalom tudománya. Ezért a titokra és a titok megfjtésére, bizonyos értelemben a társadalmi jóslásra van beállítva. A szovjetológia mind ez idáig a nyugati társadalmak politikai asztrológiája és meteorológiája volt, tárgyilagos szakemberekkel és lelkes sarlatánokkal. A „titkos társadalom” minden rezdülése megfjtést igényel, bármi történik, minden *mást* jelent, mint a „normális” társadalomban, és minden, a legapróbb részlet is jelentőségelteli, *jelent valamit* (például ki hol áll a kreml-i tablóképen, miért van olyan sokáig szabadságon a főtitkár). A titokzatos lényről tehát spekulatív úton vagy a kísérletezések és próbálkozások módszerével lehet megtudni valami közelebbit. Például megvonunk tőle valamit, vagy megadunk neki valamit, ezt vagy azt a testrészt ingereljük, és reakcióiból következtetünk természetére: lehet-e együtt élni vele, el kell-e pusztítanunk, magunkhoz tudjuk-e hasonlítani és mi módon. A szovjetológia olykor sokkal közelebb áll a science fictionhoz, mint a politológiához vagy a szociológiához. „Megfontolandó, hogy a Szovjetunió egy seregnyi Afganisztánnal szemben vajon hajlandó volna-e megfélemlítő céllal »Hiroshima nagyságrendű taktikai atomfegyvert használni. Bár mindez csak spekuláció...” – olvassuk a JALTA UTÁN 146. oldalán. „Bár mindez csak spekuláció, ha a nőmenekültre történelmi morálitására gondolunk, aligha vonhatjuk kétségbe, hogy fönnáll a lehetőség.” (146. o.) Aligha kétséges, hogy itt nem hozzánk beszélnek és nem azzal az otthonos intonációval, amely „bennszülötteként” a

szerveket is jellemezte. Ez egyáltalán nem szemrehányás, hiszen a szerzők másfél évtizede Nyugaton élnek, és maguk is bizonyos értelemben „nyugatiak” lettek: „a Nyugat nem tehet mást, mint hogy télleniül nézi az eseményeket” – írják például egy helyütt. „Ahogy a dolgok Nyugat-Európában és Amerikában jelenleg állnak, a Nyugat nem lenne olyan helyzetben, hogy másképp cselekedjék” – olvassuk másutt. Csúpan a nyelvi szituációról beszélek, amelyben mi itthon – Jaltán túl és Lajtán innen – ezekkel a szövegekkel találkozunk, s amelyet egyetlen szóval jellemezhetek: *kínos*. Nemcsak azért, mert a régi szellemi ismeretség és a találkozás okán eleinte azt hisszük, hozzánk beszélnek, s már-már válaszolni akarunk, mikor észrevesszük, hogy áll mellettünk valaki, s mindez neki szólt. A titokzatos társadalomból kivetett filozófus szerzők, maguk is furcsa „keleti” szerzetek, kalandos sorsú szökevények, rendkívüli élettapasztalat és lenyűgöző tudás birtokában megpróbálják a tökfűlkő Nyugat fejébe verni, „mit rontott el”, „mit kellett volna csinálnia”, mi vár rá a „legrosszabb” és a „legjobb” esetben, az összes egyéb esetről nem is szólva, mitől óvakodjon, és mikor „álljon a sarkára”. Tehát idegen beszédsszituációban vagyunk: a szerzők nem egészen saját, ismerős hangjukon, nem egészen hozzánk és nem egészen a jelenről beszélnek. De talán éppen ez a furcsa idegenség, melyben a legkínosabb alighanem az, hogy önmagunkat is távolról és idegenül pillantjuk meg, talán ez a furcsa műfaji archaizálás ébreszt rá új helyzetünkre, arra, hogy új beszédsszituációban és más időben vagyunk: Lajtán innen, Jaltán túl. A történelem még mindig nem döntötte el, lehetséges-e – mint a könyv szerzői Konrád Györggyel vitatkozva 1979-ben találgatják – „demokratikus úton visszaállítani a kapitalizmust” – Lajtán innen lehetséges-e „az engedetlen és lázadó alattvaló” előzetes megszelídítése, hogy „a restaurált liberális kapitalizmus megfelelő alattvalójává váljék”, sőt azt sem, hogy a „megszelídítés” próbaidejére a parlamentáris demokráciát hosszabb vagy rövidebb időre a tekintélyelvű konzervatívizmus vágányaira tolják-e, „az öngazgató társadalomként értelmezett szocializmus perspektíváját” azonban e pillanaton egyetlen demokráta – szociál-, keresztény-, liberális, népi stb. – sem veszi fontoló-

ra. Mindezt „Jaltán” innen aligha lehetett látni még. A totalitárius kelet-európai államszocializmus nem „érlelt meg” saját kebelében új gazdasági és polgári rendet, új civil társadalmat, új érdekeket, új mentalitást, amelyek most egy „forradalmi rántással” csak ledobják magukról a politikai kényszerzubbonyt. A kelet-európai paradoxon ma az, hogy az új, kényelmes és tetszetős liberális kosztüm máris készen áll, csupán még testről kell gondoskodnia, amely kitölti

majd. Kérdés, mi módon. Hogyan hozhat létre a ruha önmagának testet? Van-e rá idő, és nem marad-e el a vágyva vágyott megtestesülés? Mert különben féld, hogy – megfordítva – megismétlődik a régi mese: miközben az újdonsült demokrácia pompázatos ruházatában elvonul a bábésszkodó sokaság előtt, egy fideszes csibész elkiáltja magát: „Oda nézzenek, de hisz a mez királytalan!”

Szilágyi Akos

A *Holmi* szerkesztői szeretettel várják a lap eddigi és leendő munkatársait – a kéziratokat, terveket, ötleteket, a támogatást vagy a bírálatot – minden hónap első csütörtökjén 16-tól 18 óráig az Írók Boltjának teázójában (Bp. VI., Andrássy út 45.).

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
az MTA–Soros-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg